

## Відгук

**офіційного опонента, доктора історичних наук, професора  
Філінюка А. Г. на рукопис дисертації Шевчука А. В. «Судова влада та  
суспільство Правобережної України наприкінці XVIII – першій половині  
XIX ст.», поданої на здобуття наукового ступеня доктора історичних  
наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України**

Українці щоразу намагаються знайти відповіді на актуальні питання сучасності в минулому. Формування сучасної демократичної, правової Української держави обумовлює необхідність осмислення історичного досвіду функціонування всіх гілок влади на її теренах в історичній ретроспективі. У цьому контексті не викликає заперечень дисертаційне дослідження Шевчука А. В., присвячене з'ясуванню сутності, специфіки функціонування судової влади та суспільства на теренах Правобережної України в умовах Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Важливо, що робота виконана в межах планових наукових тем відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації 0113U07386), кафедри історії України «Правобережна Україна, Волинь–Житомирщина в кінці XVIII – на початку XXI ст.: соціально-економічні, культурно-освітні, націо- і державотворчі аспекти» (номер державної реєстрації 0111U008523) і кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка «Історичний розвиток України в зарубіжній та вітчизняній історіографії» (номер державної реєстрації 0120U100468).

Робота добре продумана і конституційно структурована. З одного боку, це відповідає вимогам «Положення...», з іншого – забезпечує реалізацію визначених мети та дослідницьких завдань.

Дослідження спирається на репрезентативний та достатньо широкий комплекс архівних, опублікованих документів і матеріалів та інших джерел, що дозволило гарантувати об'єктивність фактичного матеріалу й достовірність отриманих результатів.

Здобувач у розлогій вступній частині зумів обґрунтувати актуальність та наголосити на важливому теоретичному і практичному значенні обраної теми дослідження.

Мета та дослідницькі завдання впливають із назви, взаємопов'язані між собою й націлені на досягнення кінцевого задуму автора.

У постановці дослідника цілком умотивовано, що метою студій визначено розкриття місця і ролі судової влади в суспільному житті правобережного регіону України, анексованого російським самодержавством за другим і третім поділами Речі Посполитої та інкорпорованого в її імперський державний механізм.

Не викликають особливих претензій дослідницькі завдання, основними серед яких варто назвати такі: проаналізувати історіографію й визначити стан наукового опрацювання проблеми; простежити річпосполитське судочинство й мережу судових органів, з якими правобережна шляхта ввійшла до складу Російської імперії; з'ясувати особливості катерининської судової мережі на правобережних територіях; дослідити процес відновлення, згідно з прагненнями місцевої шляхти, повітових судів та їхню юрисдикцію; порівняти врегулювання земельних відносин у Речі Посполитій та Російській імперії, аби з'ясувати причини відновлення підкоморських судів і створення межових установ на Поділлі; проаналізувати розвиток міських судових структур щодо їхньої відповідності до запитів містян із поділом «християни – юдеї»; з'ясувати механізми досягнення соціальної стабільності через юрисдикцію губернських головних судів, Волинського надвірного суду та інституту фіскалів тощо.

Як показує аналіз рукопису дисертації, правильно обрані об'єкт, предмет і окреслені територіальні та хронологічні межі дослідження.

Наукова новизна роботи полягає в комплексному вивченні судової гілки влади Правобережної України в зазначених хронологічних рамках у її взаємозв'язку з суспільством і державою. Зокрема вперше здійснено порівняння юрисдикцій та кадрового складу річпосполитських, російських (катерининських) і правобережних судових структур того періоду; показано шляхи імперського конструювання судової системи для містян; підсумовано хід відновлення верховною владою елементів річпосполитського права в діяльності повітових і підкоморських судів; з'ясовано встановлення державного нагляду за судами першої інстанції; проаналізовано кадровий склад повітових, підкоморських, межових судів, губернських головних і Подільського межового судів та Волинського надвірного суду; виокремлено шляхи формування корпусу канцелярських службовців судових установ; показано взаємовпливи державного дисциплінування й запитів соціуму на судово-процедурні практики; а також уточнено процес створення та юрисдикцію межових судів Подільської губернії; кадрове наповнення магістратів і ратуш; порядок комплектації й повноваження адвокатів.

Важливо й те, що дослідження має чітку практичну спрямованість завдяки й основним обґрунтуванням, положенням та висновкам, і комплексу фактичного матеріалу.

Матеріали дисертації впродовж 2011–2021 рр. апробовані на 6 міжнародних, 4 всеукраїнських і низці регіональних наукових форумів у містах Вінниця, Житомир, Львів, Суми, Бердичів тощо.

Основні результати дослідження реалізовані в одноосібній монографії, 21 статті, опублікованій у вітчизняних фахових виданнях, серед них 3 індексовані в міжнародно визнаних, віднесених до категорії Web of Science виданнях.

У першому розділі дисертації «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» зосереджено увагу на історіографічному аналізі наукової літератури, характеристиці наукового потенціалу залучених джерел, а також на можливостях використання принципів, методів і прийомів.

У підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки теми» автор зробив аналіз наявної зарубіжної та української літератури, виділивши три періоди її формування і розвитку. На основі вивчення наукових праць досліднику вдалося зробити доволі переконливі висновки про те, більшість істориків і правознавців приділили увагу переважно судовій становій системі центральних губерній Російської імперії. Проте менше зусиль було зосереджено на місці та ролі судової гілки влади в житті правобережної спільноти, функціонуванні судової мережі задля розв'язання суперечливих питань власності, соціальних конфліктів, а головне – забезпечення стабільності в регіоні, тимчасово примиривши місцеву еліту з імперським пануванням.

У підрозділі 1.2 «Джерельна база дослідження» здобувач, поділивши залучений комплекс джерел за видовим критерієм, дав їм докладну характеристику. Позитивним є той факт, що в роботі залучено 377 архівних справ 47 фондів Центрального державного історичного архіву України в Києві та державних архівів Вінницької, Волинської, Житомирської, Київської, Рівненської і Хмельницької областей. Тут же відзначено й охарактеризовано інформаційно-фактографічний потенціал 104 законодавчих та інших нормативно-правових актів, які ввійшли до Зводу законів Російської імперії першого та другого видань, низки мемуарної, історико-статистичної літератури. Це дозволило зробити висновок про повноту, достовірність і репрезентативність джерел для вирішення поставлених у дослідженні завдань.

Доречним у розділі є підрозділ 1.3 «Ключові поняття теми й методологічні підходи до її з'ясування», де подано теоретичне обґрунтування

найважливіших положень і термінів, роз'яснення й осмислення яких створило умови для успішної реалізації дослідження. Окрему увагу тут приділено використаним у дисертації принципам і методам.

Другий розділ «Конструювання імперського правосуддя», що складається з шести підрозділів, присвячено розкриттю сутності та особливостей судочинства часів Речі Посполитої, з яким змушені були рахуватися і на яке спиратися російські органи влади після приєднання Правобережної України. Особливо наголошено, що до 1793 р. діяльність суду регламентувалася нормами Литовського статуту (а отже, українського права), що його повноцінне функціонування забезпечувалося завдяки довічній каденції обраних суддів і дотриманню принципу змагальності за допомогою інституту адвокатів. Підкреслено важливість Люблінського трибуналу, склад якого щорічно переобирався і виступав чинником гарантування дотримання законності в процесі розгляду судових справ. Ґрунтовно відтворено процес та особливості перенесення й утвердження станових судів на основі «Учреждений ...» від 1775 р. На конкретних фактичних матеріалах доведено, що запровадження імперського судоустрою відбувалося через відмову від ідеї незалежності судів і позиттивного обіймання посад, скасування інституту адвокатів тощо. Досить змістовно висвітлено процес відновлення річпосполитських судів у повітах, їхню юрисдикцію та функціонування в умовах пошуку порозуміння й співпраці російських органів влади з місцевою шляхтою. Відзначено, що вся робота зумовлювала посилення контролю з боку держави. Основним інструментом у цьому були обов'язкове виконання судами рішень і розпоряджень головних судів, губернського правління, накладення штрафів тощо.

Особливу увагу зосереджено на врегулюванні межовими судами питань землеволодіння на повітовому й губернському рівнях. Також зроблено акцент на змінах у системі міської судової влади. Розділ

завершується аналізом установаження державного нагляду за судами, місця в цьому надвірних судів й інституцій фіскалів.

Розкриття кадрового складу судів Правобережної України обраного періоду реалізовано в третьому розділі дисертації, який також складається з шести підрозділів. Спочатку охарактеризовано корпус шляхтичів-посадовців повітових, підкоморських і межових судів. Підкреслено, що місцева еліта, перебуваючи в новому імперському підпорядкуванні, вважала, що відстояти власні маєтності та гарантувати захист прав особистості краще через безпосередню участь у роботі судових органів. Тим більше, що це дозволяло шляхті ще й забезпечувати свою перевагу в економічному й соціальному житті, порівняно з іншими категоріями населення. Проведено думку про те, що кадровий склад судових посадовців формувався з числа маєтної шляхти римо-католицького віросповідання із належною освітою, стабільним сімейним становищем і досвідом роботи в судовій галузі. Щодо заповнення посад у магістратах і ратушах, яким, до речі, самодержавство розширило повноваження і допустило до виборних посад ратманів із середовища євреїв, то завдяки цьому царизм прагнув схилити на свій бік верхівку міщан і купців. Підкреслено, що центральні органи влади, як і в попередніх випадках, не передбачали оплати їхньої праці. Натомість вимагали поєднувати виборну службу з традиційними заняттями.

Акцентовано увагу на тому, що місцевій шляхті органи російської влади дозволили обирати голів і засідателів кримінального і цивільного департаментів головних судів із подальшим схваленням обраних кандидатур з боку адміністрації. Процедурно кожна губерньська межова установа формувалася на основі виборів з числа представників межових повітових судів. Відзначено, що чиновників головних судів і Волинського надвірного суду також обирали з місцевого нобілітету. Водночас контроль над їхньою діяльністю царизм здійснював через затверджених, із гарантованою оплатою, спеціальних радників із числа як колишніх військових, так і представників

місцевої шляхти. Особливість полягала в тому, що склад Волинського надвірного суду повністю затверджувався центральною владою. Як окремий аспект виділено та охарактеризовано формування кадрового потенціалу адвокатів.

Логічним і водночас доволі змістовним виявився четвертий розділ роботи, що складається з чотирьох підрозділів. У ньому висвітлено сутність, специфіку й основні тенденції судово-процедурної практики в Правобережжі. Зокрема, знайшли достатньо повне відображення механізми вирішення майнових суперечностей у повітових судах, магістратах і цивільних департаментах губернських головних судів. За цілком об'єктивною оцінкою здобувача, вирішальне значення для судів мало оформлення супровідних документів, а для суспільства – результат судочинства, що вбачався в можливості вирішення фінансових питань та збереження й охорони прав власності. Оскільки оплата судового розв'язання була дуже високою, великою була частка так званого «полюбовного» вирішення майнових питань. Наголошено, що була незначна кількість судових справ кріпосних селян, які прагнули позбутися від поміщицької залежності. Проте це стосувалося неправильно (помилково) записаних у кріпацький стан колишніх чиншовиків, старовірів при зацікавленому ставленні судових урядовців, чиновників і шляхти.

Процес судового врегулювання земельних відносин охарактеризовано на прикладі діяльності підкоморських і межових судів. Підкреслено, що їхня результативність була найнижчою, що й ставало чинником консервування регіонального панування.

Як показує аналіз, незначну питому вагу з-поміж судових справ посідав розгляд кримінальних злочинів. Відзначено, що вид і суворість за одні і ті ж злочини залежали від станової приналежності. Загалом кримінальне судочинство слугувало засобом збереження панівного становища місцевої шляхти.

Окремо в підрозділі проаналізовано судові справи щодо проступків і покарань чиновників та посадовців.

У прикінцевих висновках узагальнено підсумки виконаного дослідження. Вони впливають із дослідницьких результатів, взаємообумовлені ними і несуть певну наукову новизну.

Важливий ілюстративний матеріал містять численні додатки.

Оцінюючи загалом позитивно виконане дослідження, вважаємо за доцільне висловити низку зауважень, рекомендацій та побажань.

По-перше, при обґрунтуванні теми дисертації слід було пов'язати його з сучасними процесами демократизації державотворення і ролі в цьому судової системи як необхідного чинника захисту конституційних прав і свобод громадян України. А для цього винятково важливо осмислити й позитивний, і негативний досвід перебування в умовах колоніальної залежності.

По-друге, при переліченні й характеристиці принципів, якими здобувач керувався при виконанні та оформленні результатів дослідження варто було виокремити фундаментальні, загальнонаукові і конкретно-історичні принципи. Тим більше, що в ході ознайомлення з рукописом дисертації складається чітке уявлення про їхнє застосування автором у повному обсязі. До того ж, у тексті підрозділу дається характеристика окремих із них, а серед перелічених вони не вказані.

По-третє, з нашої точки зору, необхідно було в цьому підрозділі розширити спектр понять, категорій та дефініцій, якими послуговується здобувач при висвітленні взаємодії розгалуженої мережі судів і суспільства регіону.

По-четверте, погоджуючись з авторовим правом на власний підхід і послідовність аналізу наукової літератури, варто було б його розпочинати з української складової. При цьому також потрібно розширити кількість вітчизняних дослідників, у працях яких знайшли відображення різноманітні



аспекти цієї проблеми (В. Антонович, М. Грушевський, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та інші).

По-п'яте, приємно, що серед дослідників проблеми зазначено Щербину П. Ф., але жодного слова не сказано про те, що він працював професором Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Тим більше, що в його монографії чимало уваги приділено судовій системі періоду, якого стосується дисертація здобувача.

По-шосте, з невідомих причин дослідник опустив праці сучасних вітчизняних істориків, зокрема О. П. Реєнта, М. В. Бармака та інших.

По-сьоме, у підрозділі про характеристику джерел було б доцільно зазначити, яку кількість архівних документів і матеріалів дослідник увів у науковий обіг уперше.

По-восьме, текст дисертації дозволяє сформулювати цілісне уявлення про зміни і трансформації в системі суду. Але якщо з цього чітко випливає щонайменше три основні періоди, то про них ніде в роботі не зазначено. Саме узагальненнями про них можна було б підсумувати цей аспект.

По-дев'яте, здобувач дещо захоплюється в роботі позитивними оцінками імперської політики, зокрема й судової системи, яка нібито спрямовувалася на поліпшення захисту не тільки громадянських і майнових прав шляхти, а й кріпосних селян. Насправді, царизм насамперед захищав імперські державні інтереси і у зв'язку з цим переніс у Правобережну Україну кріпосну залежність. Власне, і проілюстровано в дисертації факти судових справ, де кріпаки фігурують як категорія купівлі-продажу власності.

По-десяте, було б бажано в дослідженні зробити спробу з'ясувати не тільки становий і освітній рівень судових чиновників Правобережжя, але і їхню етнонаціональну приналежність, тим самим виокремити частку українців.

По-одинадцяте, дисертант у багатьох місцях дуже довільно застосовує історико-хронологічний підхід, нерідко перескакуючи через десятки років, а

також часто робить висновки і обґрунтування на основі одного або, у кращому випадку, кількох прикладів, не надаючи достатніх фактів.

По-дванадцяте, текст роботи також не позбавлений великої кількості стилістичних, граматичних і орфографічних помилок.

З огляду на вищесказане визнаю за доцільне, що дисертація Шевчука А. В. відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. та № 1159 від 30 грудня 2015 р., а здобувач заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України.

**Офіційний опонент –  
професор кафедри історії України Кам'янець-  
Подільського національного університету  
імені Івана Огієнка, доктор історичних  
наук, професор**

 **Анатолій ФІЛІНЮК**

9 грудня 2022 року

